

Б.Ж. Амантаева¹, А.Р. Ботабекова², Р.Д. Ахметова^{*3}

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.

E-mail: batantaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

² тарих магистрі, докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.

E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>

^{3*} тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1930 ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫНАН

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру кезіндегі ашаршылық мәселесіне арналған еңбектерге тарихнамалық шолу жасалады. Зерттеулердің барлығы Кеңес режимінің қазақ қоғамына әкелген апаттың күштеп жүзеге асырылғанын көрсетеді. Бұл тақырып бүкіл әлемдегі ғалымдарды қызықтыруда. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы күштеп ұжымдастыру, тәркілеу және ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі өмір салтын өзгерту әрекеттері қазақ халқының үлкен қасіретке ұшырауына себеп болды. Осы трагедияның тарихын зерттеу қазақ халқының басынан кешкен ауыр сынақты есте сақтауға, одан сабақ алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада өткен қасіретті тарихты ғылыми тұрғыдан ұғыну және талдау қазақстандықтардың қазіргі және кейінгі ұрпақтары үшін маңызды әрі қажет екені айтылады. 1930 жылдардағы «Ұлы ашаршылық» қазақ халқының жойылып кету қаупін туғызды. Қазақ халқының этника-лық топ ретінде сақталуы туралы өткір мәселе көтерілген болатын. Осы уақытқа дейін қазақ халқының басынан өткен қасірет жөніндегі барлық материалдар толықтай қаралып, зерттелген. Атап айтсақ, батыс ғалымдарының еңбектері, орыс және украин тарихшыларының жеке монографиялары жеткілікті түрде зерттелмеген. Қазіргі кезде шетелдік мұрағаттарда сақталған көптеген жаңа деректер табылуда. Соңғы жылдарда мұрағат қызметкерлерімен құпиясыздандырылған құжаттар ұсынылған көптеген жинақтар шығарылған. Ол құжаттар қатарына: ақпараттық мәліметтер мен шолулар, тақырыптық анықтамалар, ұжымдастыру барысы жөніндегі, мүлік пен малды тәркілеу туралы сараптамалық баяндамалар, көшпелі халық пен шаруалардың жаппай, кейде қарулы бас көтерулері туралы талдамалық баяндамалар, адамдардың эмиграциясы туралы арнайы анықтамалар және тағы басқалары жатады. 1930 жылдардағы ашаршылық қазақ халқының ең үлкен демографиялық және гуманитарлық апаты болды. Осы мақалада автор зерттеліп отырған мәселеге Шығыс Қазақстан бойынша баса назар аударады. Шығыс Қазақстан өңірі халқының ашаршылықтан кейінгі ауыр тағдыры естеліктер ретінде бейнеленеді. Ашаршылықтың салдарынан қиындықтар мен қайғы-қасіреттер куәгерлердің тағдырына терең із қалдырған.

Кілт сөздер: Ашаршылық; Шығыс Қазақстан; ұжымдастыру; тәркілеу; естеліктер; қоныс аудару; отырықшылану; жұт; ауыл шаруашылығы.

Амантаева Б.Ж. ¹, Ботабекова А.Р. ², Ахметова Р.Д. ^{*3}

¹ доктор исторических наук, профессор,

Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан

E-mail: batantaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

² магистр истории, докторант,

Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан
E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>
^{3*} кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан
E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

ГОЛОД 1930-х гг. В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ: К ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация.

В статье дается историографический обзор трудов, посвященных проблеме голода в Казахстане в период проведения коллективизации. Научные исследования отражают насильственный характер ущерба, нанесенного советским режимом казахскому обществу. Очевидно, что данная тема интересует исследователей по всему миру с середины 1930-х годов и по настоящее время. Было отмечено, что насильственная коллективизация, конфискация в 20-30-е годы XX века привели к гибели казахского народа, нарушая вековой уклад жизни нашей нации. Отмечается, что научное осмысление и анализ трагической истории прошлого важен и необходим для нынешнего и последующих поколений казахстанцев. "Великий голод" 1930-х годов угрожал исчезновению казахского народа. Был поднят острый вопрос о сохранении казахского народа как этнической группы. До настоящего времени все материалы по трагедии казахского народа рассмотрены и исследованы в полной мере. В частности, недостаточно изучены труды западных ученых, отдельные монографии русских и украинских историков. На современном этапе обнаруживается много новых данных, хранящихся в зарубежных архивах. За последние годы сотрудниками архивов выпущено большое количество сборников, в которых представлены рассекреченные документы. К ним относятся: информационные сводки и обзоры, тематические справки, экспертные доклады о ходе коллективизации, о конфискации имущества и скота, аналитические доклады о массовых, а иногда и вооруженных восстаниях кочевого населения и крестьянства, специальные справки об эмиграции людей и многое другое. Голод 1930-х годов стал крупнейшей демографической и гуманитарной катастрофой казахского народа. В статье авторы акцентируют внимание на проблеме Казахстана, рассказывая о тяжелой судьбе жителей Восточно-Казахстанского региона после голода.

Ключевые слова: голод; Восточный Казахстан; коллективизация; конфискация; воспоминания; переселение; оседлость; джут; сельское хозяйство.

B.Zh. Atantayeva¹, A.R. Botabekova², R.D. Akhmetova^{3}*

¹ *Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey*

E-mail: batantaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

² *Master of History, doctoral student, Shakarim University, Kazakhstan, Semey*

E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>

^{3*} *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*

Shakarim University, Kazakhstan, Semey

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

FAMINE OF THE 1930s IN EASTEN KAZAKHSTAN: ON THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract

The article provides a historiographical overview of works dedicated to the famine problem in Eastern Kazakhstan during the period of collectivization. Scientific research reflect the violent nature of the damage inflicted on Kazakh society by the Soviet regime. It is evident that this topic interests researchers worldwide from the mid-1930s to the present day. It was noted in the article that the forcible collectivization and confiscation in the 1920s and 1930s led to the death of the Kazakh people, disrupting the centuries-old way of life of our nation, resulting in tragic losses and violating long-standing traditions and ways of life. It is emphasized that the scientific understanding and analysis of the tragic history of the past are important and necessary for the present and future generations of Kazakhstanis.

The "Great Famine" of the 1930s threatened the disappearance of the Kazakh people, raising urgent questions about the preservation of the Kazakh people as an ethnic group. Up to the present time, all materials on the tragedy of the Kazakh people have been fully examined and researched; however, the works of Western

scholars, individual monographs by Russian and Ukrainian historians, remain insufficiently studied. At the present stage, many new data are being discovered, stored in foreign archives. In recent years, a large number of collections of archival materials have been released by archive staff, including declassified documents such as informational digests and overviews, thematic references, expert reports on the course of collectivization, confiscation of property and livestock, analytical reports on mass and sometimes armed uprisings of the nomadic population and peasantry, special reports on the emigration of people, and much more. The famine of the 1930s became the largest demographic and humanitarian catastrophe for the Kazakh people. In this article, the authors pay special attention to the researched problem in Eastern Kazakhstan. The article also discusses the difficult fate of the population of the Eastern Kazakhstan region after the famine.

Key words: Famine; East Kazakhstan; collectivization; confiscation; memories; pumping out; jute; Agriculture.

Кіріспе.

Қазіргі кезде Қазақстанда 1930 жылдардағы жойқын ашаршылық туралы зерттеулер жүргізілуде. Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылық - толықтай ашылып айтылмаған тарихтың қара беті. Бір жағынан, Кеңес дәуірінде оны жария етуге тыйым салынса, екінші жағынан, сол жылдардағы қорқынышты шындықты дәлелдейтін көптеген құжаттар жоғалып кеткен. Социалистік елдердегі жаппай ашаршылық тарихы қазіргі кезде егжей-тегжейлі зерттелген, бірақ оның салыстырмалы талдауы әлі бастапқы сатысында. Егемендік алғаннан кейін, біз бұрынғы Кеңес үкіметі кезінде тыйым салынған көптеген тақырыптарды зерттеу мүмкіндігіне ие болдық.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында халқымыздың саны ашаршылық болмаса, әлдеқайда көп болар еді деп атап өтті. Ол тарихи ақтандақтардың, соның ішінде ашаршылықтың құрбандарының нақты санын анықтаудың маңыздылығын айтты. Президентіміздің пікірінше, бұл мәселенің терең зерттелуі, тарихи деректерді мұқият сараптау қажет. Бұл жағдайда тек қана сандық көрсеткіштер емес, сонымен қатар ашаршылықтың адамдардың өміріне, мәдениетіне, рухани дүниесіне әсері де зерттелуі керек. Тек осылай ғана шынайы тарихты жаза аламыз және бұдан кейін мұндай трагедияның қайталануына жол бермейміз [1].

Тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымы бүгінде жаңа міндеттерді алдына қойып отыр. Шет елдердегі архивтерде табылған жаңа құжаттар, әдістер мен мәлімет көздерін ескере отырып, тарихты қайта қарау міндеті тұр. XX ғасырдың басындағы қазақ халқының азаптары мен қиындықтары әлі де толық ашыла қойған жоқ. 20-30 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен тәркілеу - халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын бұзған трагедиялық оқиға. Бұл трагедияның шындығын ұрпақтарға жеткізу, ашаршылықтан зардап шеккендердің жағдайын зерттеп, олардың тағдырына құрметпен қарау – қазіргі тарихшылардың міндеті. Осы арқылы ұлтымыздың ерлігін, қайсарлығын дәріптеп, болашақ ұрпаққа үлгі болуымыз керек.

Міне, сондықтан XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылықтың тарихын зерттеудің қазіргі жағдайын сын көзбен талдайтын және зерттеу жұмыстарын күшейту қажеттілігі туындап, қазіргі кезде өзекті мәселе болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазуға арналған материалдар негізінен Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚРОМА), Абай облысының Мемлекеттік архивінің (АОМА) құжаттары болды. Атап айтқанда, ҚРОМА 30 қордың 7, 8, 9 тізбесі «Қазақ АССР Халық комиссарлар кеңесі», АОМА 15 қордың «Шығыс Қазақстан БКП (б) облыстық комитетінің ОГПУ ШҚ ҚБ бастығының қазақтарды өнеркәсіптік кәсіпорындарда қоныс аудару және оларды азық-түлікпен жабдықтау туралы баяндамалық жазбасы» құжаттары, сондай-ақ 2016 жылы басылып шыққан «1932-1933 жж. Қазақ халқының ұлы қасіреті тарихынан» құжаттар жинағы пайдаланылды.

Мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы Шығыс Қазақстандағы ашаршылық туралы архив құжаттарынан басқа, отандық тарихшылардың еңбектері, қазіргі зерттеулер бойынша архив құжаттарына жасалған талдаулар, сондай-ақ ғылыми журналдар мен бұқаралық ақпарат құралдарында, соның ішінде интернет-басылымдарда жарияланған мақалалар пайдаланылды.

Мақаланы жазу кезінде тарихтылық, құжаттармен жұмыс, проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы талдау сияқты гуманитарлық ғылым әдістері қолданылды.

Талқылау. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық мәселелерін зерттеуге тыйым салынғандықтан, кеңес тарихшылары бұл тақырыпты өз мақалаларында жабық түрде жариялауға мәжбүр болды. Демек, аштық фактісі туралы не мүлдем айтылмады, не тек қана 1931-1932 жылдарда елімізде астық дайындаудың қиындықтары ретінде ғана айтылды. Бұл қиындықтар белгілі себептермен түсіндірілген болатын. Мәселен, ауа-райы қолайсыздығы, колхоздардың ұйымдастырушылық және экономикалық қалыптасуындағы қиындықтар, т.с.с.

1990-шы жылдардың басында қазақ тіліндегі баспасөз беттерінде ашаршылық мәселесі белсенді талқыланып, бірінші беттерге шыға бастады. Ж.Б. Абылхожин мен Х.С. Алдажұманов (1992), академиктер М. Қойгелдиев пен Т. Омарбеков (1993) сияқты танымал зерттеушілердің мақалалары бұл үрдістің айқын дәлелі болып табылады [2].

Қазақстандағы ашаршылық тақырыбына қызығушылықтың өсуін көптеген қазіргі заманғы зерттеулердің артуынан байқауға болады. Осы тақырыпқа арналған ғылыми еңбектер жариялана бастады. Іргелі зерттеу ретінде қазақстандық тарихшы С. Әкімбековтың «Казахи между революцией и голодом» атты жарыққа шыққан еңбегін айтып өтуге болады. Ол осы еңбегінде қазақ халқы өмірінің елеулі бөлігін, дәлірек айтқанда қасірет жылдары туралы көріністі барлық белгілі деректер мен әртүрлі жылдардағы зерттеулерді біртұтас етіп жинақтайды [3]. Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру процесі мен оның салдарын зерттеуші, белгілі ғалым Т. Омарбеков Отандық тарих ғылымында қазақ малшыларының ашаршылық және қоныс аудару мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген еді [4].

Т. Омарбековтың 2011 жылы жарыққа шыққан «Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.) Хрестоматиясында деректік материалдар негізінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдарының күрделі әлеуметтік жүйесі, Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы экономикалық дағдарыс, Республика шаруаларының қайғылы тарихи тағдыры ашып көрсетілген [5].

Шетелдік тарихшылардың зерттеулеріне келетін болсақ, бүгінгі таңда ең танымал кітап – американдық тарихшы Сара Камеронның «Голодная степь» кітабы. Ол 2018 жылы жарыққа шыққан, ал 2020 жылы кітап қазақ және орыс тілдеріне аударылған [6]. Тағы бір шетелдік зерттеуші Роберт Киндлердің 2017 жылы жарық көрген «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» атты кітабынан Қазақстандағы Кеңес үкіметі сасатының, көшпенділерді отырықшылыққа, ұжымдастыруға мәжбүрлеу мәселесін, 1931-1933 жж. қорқынышты аштықтың себеп салдары туралы ауқымды дереккөздер пайдалана отырып жазылғанын көреміз [7].

Жоғарыда атап өткендей, 2016 жылы Абай облысының Мемлекеттік архиві «1932-1933 жж. Қазақ халқының ұлы қасіреті тарихынан» деп аталатын құжаттар жинағында ашаршылық кезіндегі халықтың қиын жағдайы туралы таңқаларлық деректер келтірілген. Мысалы, Новосібірдегі теміржолда болған қазақ әйелінің жантүршігерлік тарихы баяндалады. Аштықтан үмітсіздікке тап болған ол, екі кішкентай баласын аязда тастап кетуге мәжбүр болады. Бұл 1932 жылдың оқиғасы. Босқындарды еш жерде күтпейді. Адамдар әйелден: «Сіз балаларды неге тастап кеттіңіз?» деп сұрағанда, ол: «Егер балалар аштықтан қиналып, ұзақ уақыт өліп кетсе, аязда бір түнде өлгендері артық» деп жауап береді.

Бұл сөздер аштықтан зардап шеккендердің қандай жағдайда болғанын, олардың қандай ауыр таңдау жасауға мәжбүр болғанын көрсетеді. Бұл жинақтағы құжаттардың көпшілігі осындай ауыр шындықты бейнелейді, адамдардың қиын тағдырын ашып береді [8; 54-55 бб.].

Ашаршылық кезіндегі қазақ халқының азаптары адамзаттың қиял етуіне қиын. Көптеген адамдар өз үйлерінде қайғылы өлімге душар болды. Архив құжаттарында каннибализмнің сұрапыл фактілері жазылған. Бұл трагедия әсіресе балаларға ауыр тиді. Көптеген қоныс аударушылар балаларын тағдырдың тауқыметіне тастап кетті. Қазақстанның қалалары мен теміржол станцияларында қараусыз қалған балалардың саны артты. Балалар үйлері толып кетті. Сәбилердің өлімі жиі байқалды. Семей ауданында комиссия тексеріс кезінде балалар үйінің жергелесінен көліктің болмауынан уақытында алып шығыл-маған 20 баланың мәйітін тапты. Аягөз станциясында 300 қараусыз бала жиналды, ал сол жерде қазақ әйелдерінің бірі екі баласын поездың астына лақтырып жіберген. Семей қаласында тағы бір қазақ әйелінің екі баласын құдыққа тастағаны туралы қайғылы жағдайлар тіркелді. [9; 5-6 бб.].

Аштық неғұрлым созылған сайын, көшедегі балалар саны да соғұрлым көп болды. Қазақстанның барлық аудандарынан мыңдаған қараусыз қалған балаларды жинаған. 1932 жылдың қазан айында Шығыс Қазақстан облысының 17 ауданынан ғана мемлекеттік органдар 12 мыңнан астам жетімдерді тіркеді. Олардың 10 мыңнан астамы әртүрлі ұйымдардың «қамқорлығында» болды. 1934 жылдың ортасында бұл сан 60 мыңнан астам адамға дейін жетті. 1932-1933 жылдары балалар үйлерінде өлім-жітімнің көп болуынан (кейбір айларда тәрбиеленушілердің 10%-дан астамы қайтыс болған), сондай-ақ барлық жетім-дердің түгел есепке алынбауына байланысты, олардың жалпы саны әрбір жағдайда айтарлықтай жоғары болды [7; 108 б.].

Зерттеушілер А.Жанбосинова, С.Жандыбаева, Б.Атантаеваның «The historical memory on modernization of the Kazakh aul in soviet narratives» атты мақаласында қазіргі заманғы тарих ғылымының теориялық тұжырымдамаларын салыстырмалы зерттеу арқылы кеңестік нарративтердегі қазақ ауылын жаңғырту туралы тарихи естеліктерді сапалы зерделеп берген. Сол жылдардағы қазақ жеріндегі тайпалық иерархиялық құрылымның Сталиндік Конституцияға сәйкес келмейтінін атап өткен [10, 428 б.].

XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық – халықтың басынан кешкен қорқынышты трагедия. Бұл қайғылы оқиғаның нақты себептері әлі де толық зерттелмегенімен, көптеген зерттеушілер бұл трагедияның 1932 жылдан басталғанын, бірақ оның негізі 1929 жылғы Сталиндік саясатта жатқанын айтады. Елді индустрияландыру саясаты, ауыл шаруашылығындағы бюрократиялық басқару, адамгершілікке қайшы жоспарлау және халықтың әлеуметтік жағдайын ескерусіз қалдыру арқылы жүзеге асырылған ұжымдастыру сияқты факторлар ашаршылықтың басты себептеріне айналды.

Осы кезеңде Қазақстанда Кеңестік модернизацияның басты мақсаты - көшпелі халықты отырықшы-лыққа бейімдеу болды. 1930 жылға қарай қазақ жеріндегі 700 мың шаруашылықтың 540 мыңы көшпелі немесе жартылай көшпелі болды. Профессор Ж. Абылхожин өз зерттеулерінде осы ерекшелікті 1930-1933 жылдардағы апаттың негізгі себептерінің бірі ретінде атап өтеді [2; 4 бб.].

Америка тарихшысы Сара Камеронның «Голодная степь: голод, насилие и строительство Советского Казахстана» атты еңбегі Қазақстандағы ашаршылықтың қазіргі тарихнамасына арналған. С. Камерон өз еңбегінде Қазақстан жерінде ашаршылықтан өлгендердің санын қол жетімді ақпараттардан жан-жақты зерттеп, қарастырғанын айта келе, ол туралы нақты ақпараттың жоқ екенін жеткізеді. Сондықтан оның кітабының тағы бір тұжырымы – Қазақстан жерінде аштықтан қаза болғандар туралы терең демографиялық зерттеулердің қажеттілігі. Украина елі өте ауқымды жұмыс атқарған. Олар ашаршылықтан өлгендер санын, алыс жатқан аудандарға дейін есептеген. Бұл әдіс ашаршылықтан қай аудан көбірек зардап шеккені туралы білуге мүмкіндік берер еді. Қазақстанда ашаршылық жағдайы туралы мұндай зерттеулер жоқ. Себебі, сол кездегі статистикалық мәліметтерді алу өте күрделі, көшпелі қазақтарды санау қиындық тудырады. Сонымен қатар, көптеген қазақтар ашаршылық жылдары шетелдерге қоныс аударып кеткен. Сондықтан, осы салада көбірек зерттеулер қажет [6; 56-57 бб.].

Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен зорлап отырықшыландырудың салдарынан халық санының күрт қысқаруы байқалды. Тарихшылардың пікірлеріне қарағанда, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезінде қаза тапқандардың саны 1,5 миллионнан 3 миллионға дейін жеткен. Академик М. Асылбековтың зерттеулері бойынша, 1926 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңде Қазақстандағы қазақ халқының саны 1 миллион 180 мыңға немесе 33,0 пайызға азайған. Бұл деректер 1930-жылдардағы саяси репрессия мен аштықтың қазақ халқына тигізген ауыр зардаптарын айқын көрсетеді [11; 18 б.].

2021 жылы жарыққа шыққан «Ашаршылық. Голод. 1928-1934.» құжаттар жинағындағы мәліметте көрсетілгендей 1931 жылғы колхоз қозғалысының өрлеуі 1932 жылғы ақпандағы халықтың жаппай көшіп-қонуына әкеліп, Қазақстанның жекелеген аудандарында қызмет еткен колхоздардың жабылу себебі айналды. Қазкрайком билігі 1932 жылы ақпан айында өңірлерде жаппай азық-түлік қиындықтарының болғанын атап өтті. Командалық-әкімшілік жүйе шұғыл түрде комиссиялар құрып, оларды ауылдарда пайда болған қиындықтардың себептерін анықтау және жою үшін тиісті шаралар қабылдауға аймақтарға жіберіп отырды. Құрылған комиссиялар Комиссарлар қазақ ауылдарының трагедиясын атап өтті, азық-түлік көмегі мен ауылдарға қосымша қолдау сұрады, сондай-ақ жауапты тұлғалардың бассыз іс-әрекеттерін анықтады. Жинақта жаппай ашаршылықтың шыңы 1932-1933 жылдары болғандығы жазылған. Құжаттар мал шаруашылығының азаюының ең апатты кезеңін көрсетеді. Деректерге сәйкес, Қазақстан колхоздарында 1931 жыл ішінде, мал басының 40-50% - ы шығарылған [12; 3-4 бб.].

Қазақстандағы 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың адам шығыны туралы қазіргі заманғы тарихнамада әр түрлі көзқарастар бар. Қазіргі әдістерге негізделген зерттеулерде ашаршылықтан қаза тапқандар саны, әдетте, 1 миллион адам шегінде бағаланады. Көрінеу көбейтілген бағалаулар да кездеседі, мысалы, белгілі қазақ демографы М.Б. Тәтімовтың айтуынша «1930 жылы қазақтар саны тоғыз миллионға жуық болған. Алайда, көп ұзамай 1932-1933 жылдары біздің халықты демографиялық апат күтіп тұрды. Бұл әрине қазақ даласында ашаршылықты қолдан ұйымдастырған Сталиннің саясатымен байланысты еді. Сол жылдары 2,5 млн. адам қайтыс болды [13; 124 б.].

Қазақстандағы ашаршылықтың адам шығынын анықтау үшін тарихшылар 1926 жылғы 17 желтоқсандағы және 1939 жылғы 15 қаңтардағы Бүкілодақтық халық санақтарының деректерін негізгі құжат көзі ретінде пайдаланады. Осы санақтар арасындағы 12 жыл 1 ай ішінде халық санының күрт азаюы байқалады. Адамдардың демографиялық кемуінің шыңы 1932-1933 жылдардың қысына келеді. Бұл кезеңдегі халық санының қысқаруы тек ашаршылықпен ғана байланысты емес, сонымен қатар, саяси репрессия, аурулардың таралуы және басқа да факторлардың әсерінен болған. Дегенмен, ашаршылықтың халық санына тигізген әсері ерекше ауыр болды.

Тарихи-демографиялық зерттеулер нәтижесінде, 1930-жылдардың басындағы аштық пен сонымен байланысты аурулар республикада 1 миллион 750 мың адамның, яғни тұрғылықты халықтың 42 пайызының өмірін қиған деген қорытындыға келді.

Аштық құрбандарының нақты саны әлі де толық анықталмаған. 1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағының материалдары (“қуғын-сүргін санағы” деп аталады) бұл мәселені түсінуге көмектеседі. Осы санақ деректері бойынша, 1937 жылғы қаңтарда КСРО-дағы қазақтардың саны 2 862 458 адамды құраған. Сол кезде Қазақстандағы басқа халықтардың саны азайған: украиндер - 859,4 мыңнан 658,1 мыңға, өзбектер - 228,2 мыңнан 103,6 мыңға, ұйғырлар - 62,3 мыңнан 36,6 мыңға дейін. Аштық пен қиын жағдайлардан зардап шеккен бұл халықтардың өкілдері тіршілік ету үшін азық-түлікке бай аймақтарға - Сібірге және Өзбекстанға қоныс аударуға мәжбүр болды [14; 194-195 б.].

КСРО халықтарының ортақ қасіреті – миллиондаған адамның өмірін қиған 1930 жылдардың басындағы ұлы ашаршылық Қазақстанда өзіне тән ерекшеліктерге ие болды. Президенттік архивтің қолдауымен құрастырылған көптомды «Қазақ ауылының қасіреті. 1928 – 1934 жж.» атты мұрағат құжаттарының жинағы осы мәселеге арналған [15; 744 б.]. Осы құжаттар жинағындағы мәліметтерге сүйенетін болсақ, аштықтың қолдан жасалғаны туралы тезис шындыққа жанасады. Осының салдарынан ауыл халқы санының күрт төмендеуі болды, оның жартысынан көбін қазақтар құрады. Республикалық билік органдары өлкенің ерекшелігін ескермей, Қазақстан жағдайында осы саясатты жүзеге асырудың нысандары мен әдістерін соқыр қабылдап, «жоғарыдан» нұсқауларды орындады. Архив құжаттарында көрсетілген 1931 жылдың 17 ақпанында Семей жеделсекторы бастығының ҚазССР аудандық комитетінің басшысы Голощекинге берген ақпаратында Абыралы ауданындағы 1-2 ауылдық округтың байларының ет дайындау мәселелеріне қарсы наразы топтың бас көтерулері орын алғаны туралы хабарлаған. Бас көтеруге қаруланбаған 250 қазақ қатысқан. Көтерілісшілер көрсетілген ауыл кеңестерінің кеңселерін басып алып, іс қағаздарын жойды, ауылдардан ет дайындауды жүргізген аудандық комитеттің өкілдеріне қауіп төндірді. Дәл осы мәліметтер бойынша 15 ақпанда осындай көтеріліс Абралы ауданының 8 ауылында орын алды, онда байдың басшылығымен көтерілісшілер ет дайындау жөніндегі 2 Үкілетті адамды өлтіріп, кооперативті тонады. Аталған мәселелердің барлығы азық жетіспеушілігінен туындағанын архив құжаттары көрсетіп отыр [15; 128-132 бб.].

1932-1933 жылдардағы ашаршылық КСРО-ның бірнеше аймақтарын, соның ішінде Украина, Еділ жағалауы, Солтүстік Кавказ, Орталық Қаратопырақты аудандар, Орал, Батыс Сібір және Қазақстанды қамтыды. Зерттеушілердің пікірінше, аштықтан көз жұмғандар саны шаруалардың мемлекетке өткізген өнімдері мен оны шетелге экспорттау көлемімен тікелей байланысты болды. Ресейлік демограф В.Жиромскаяның мәліметтері бойынша, 1930 жылдардың басында Ресейдің Украинадан тыс аймақтарында 2,5 миллион адам, ал Қазақстанды қосқанда 4-5 миллион адам шығыны болған. Дегенмен, бұл статистикада 1934 жылы ашаршылыққа тап болған Ресей тұрғындары есепке алынбаған. Мұны айтып отырғанымыз, КСРО-ның барлық халықтары аштықтың азабын тартса да, Украина мен Қазақстанға бұл апат ерекше ауыр түсті. Қазақстанда аштықтың салдары ерекше ауыр болғанына кеңес өкіметінің қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығын күйретуі себеп болды. Қазақ халқы үшін мал шаруашылығы негізгі тіршілік көзі болғандықтан, аштық олардың негізгі тіршілік көздерінен айырумен қатар, жаппай қырылуға әкелді. 1920-1930 жылдардағы қазақтардың ішінде дүниеге келгендердің саны аз болды, көпшілігі жетім қалды және жоқшылықтың қиын жағдайында өсті. Қазақстанда әрбір отбасының 10-15 баласының бірекісі ғана тірі қалған, көпшілігі ата-анасынан айрылып, жетімдер үйін паналауға мәжбүр болған [16; 147 б.].

Архив жазбаларын талдай отырып, бізге ұлы дала аймақтарында тұрып жатқан қазақтардың сол жылдарда өте қиын жағдайға тап болғаны көз алдымызға келеді. Бұл жағдайдың көрінісі Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивтегі (ҚРОМА) 30-шы қордың «құпия» құжаттарында айқын беріледі. «СовНАРКОМ жолдас Исаевқа колхозшылардың аштықтан қайтыс болу жағдайлары туралы арнайы хабарлама. Азық-түліктің күрт азаюына байланысты кейбір аудандарда колхозшылардың ашығуы және тіпті аштықтан қайтыс болу жағдайлары тіркелді. Солай: Павлодар ауданының №16 ауылында кейбір колхозшылар өлексемен қоректенеді. Соңғы уақытта 2 колхозшы мен 19 бала аштықтан қайтыс болды. Қызыл-тан ауданының №1 ауылында колхозшылардың ашығуы тіркелді. №3 ауылдың, "Муржик" шатқалында (урочище) 20 адамнан тұратын кедей колхозшы әйелдер тобы емізулі сәбилерімен ауылда азық іздеп жүрді. Осындай жағдай "Идрей" шатқалында да (урочище) байқалды. Абралы ауданының №1 ауылында ашаршылық салдарынан: Шулеков Орда, Бутқановтың баласы, Жетпісовтың баласы және т.б. басқалар қайтыс болды. Аталған жағдайлар туралы БКП (б) аудандық комитеттері хабардар етілді». Хабарламаны жазып отырған Миронов және Казанский. 1931 жыл 23 қараша. Алматы қ. деп көрсетілген [17; 137 б.].

З.Сақтағанованың «Голод в Казахской степи и последствия «Великого Джута» 1931-1933 гг. в Центральном Казахстане: к историографии проблемы» атты мақаласы 1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы аштықтың тарихнамасына арналған маңызды зерттеу. Автор өз еңбегінде аштық мәселесі бойынша отандық және шетелдік тарихнамада айтылған негізгі көзқарастарды жүйелейді. З.

Сақтағанова шетелдік тарихшылардың зерттеулеріне сүйеніп, 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың себептерін нақтылап, оның бір факторы ретінде Ф. Голощекиннің «Кіші Қазан» реформасын қосу керек деген пікірді айтады. Сол кездегі бай шаруашылықтарын тәркілеу – Қазақстанның дәстүрлі құрылымының жойылуының бастамасы еді. Елімізде ашаршылық болуының тағы бір негізгі факторы ретінде – мәжбүрлеп отырықшыландыруды қарастырады. Бұл қазақ елінің дәстүрлі құрылымының түпкілікті жойылуына әкелді. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ даласында жүргізілген кеңестік модернизацияның басты ерекшеліктерінің бірі - қазақ халқының дәстүрлі көшпелі өмір салтынан отырықшы өмір салтына көшуі болды. Осы ондаған жылдар тоғысында қазақ халқының басым көпшілігі әлі де болса көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанған еді. 1930 жылға қарай 700 мың қазақ шаруашылықтарының 540 мыңы көшпелі және жартылай көшпелі болды. Олардың 200 мыңы жартылай көшпелі өмір салтын жүргізсе, 340 мыңға жуығы «таза» көшпенділер болды. 160 мың шаруашылық отырықшы болды, оның 60 мыңға жуығы 1920 жылдан 1929 жылға дейін 10 жыл ішінде «отырықшыланды». Биліктің алдында 1930 жылдан 1933 жылға дейін 3 жыл ішінде 540 мыңға жуық отбасын отырықшылыққа ауыстыру керек деген міндет тұрды. Бұл орындалмайтын талап болып көрінгенімен, қойылған міндет орындалып, халық жаппай отырықшылыққа көшті. 3. Сақтағанованың жоғарыда айтқанындай, ашаршылықтың басты себебі осы «жаппай отырықшыландыру» болды [18; 210-215 бб.].

С.О. Смағұлованың «XX ғ. 30 жж. Шығыс Қазақстандағы аштық: демографиялық зардаптары» атты мақаласы сол кезеңдегі аштықтан зардап шеккендердің ішкі және сыртқы босқындыққа ұшырау процесін жан-жақты талдайды. Автор архив деректері мен мерзімді баспасөз мәліметтеріне сүйене отырып, аштықтың зардаптарын (әсіресе, Шығыс Қазақстан облысында) және оған қарсы күрес барысын ашып көрсетеді. 1931-1933 жылдардағы ашаршылық Қазақстанның демографиялық жағдайына елеулі зардап тигізді. Аштықтың әсері Шығыс Қазақстан облысында да айқын көрінді. 1928 жылы конфискация науқа-ны басталғанда қазақтар Қытаймен шекаралас Тарбағатай аймағындағы Күзеу, Хабарсу және Сталин ауылдарынан, сондай-ақ Дарственный ауылының Алқабектен Қытайға байлардың ұйымдастырып, қолдауымен өткен. Кейбір адамдардың хабарлауымен шекарашылардың қолына түскендер де болған. Мысалы, Қытайға өтуге тырысқан 27 адам ұсталып, барлық мал-мүлкі конфискацияланған. Тағы да айта кететін мәселе, ашаршылық кезеңінде халық арасында жұқпалы аурудың таралуы. Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Ақтөбе облыстарында жұқпалы аурулардың таралуы күшейгендіктен, осы ауру ошақтарын жою мақсатында төтенше комиссия құрылды. Комиссияны басқаруға Ұзақбай Құлымбетов тағайындалды, мүшелікке Каруцкий мен Асфендияров сайланды. Бұл комиссияның басты міндеті - шілде және тамыз айларында Қарағанды, Семей, Балқаштағы өнеркәсіп орындарында жұқпалы аурулардың таралуын болдырмау. Әсіресе, Шығыс Қазақстан облысының атқару комитетінің төрағасы Сырғабеков пен облыстағы халықтық денсаулық сақтау комитетінің төраға орынбасары Козловқа бес күн ішінде жұқпалы ауруларды жою үшін қажетті қаржыландыру жағдайы туралы есеп беру міндеті жүктелді. Сонымен қатар, оларға бөртпе және сүзектік ауруларды жеке емдеу үшін арнайы орындарды дайындау барысын баяндау тапсырылды [19; 177-185 б.].

Аштық, жұқпалы аурулар және милиция мен армияның жазалаушы рейдтары орасан зор адам өліміне әкеліп соқты. Бұл жылдары республика халқының саны едәуір қысқарған еді. Мысалы, республика бойынша қазақтардың саны 1926 жылы 3 628 000 адамды құраса, 1939 жылғы халық санағы осы жылдар ішінде халықтың 1 млн. 300 мың адамға қысқарғанын, яғни 36 пайызға жуығын жоғалтқанын байқауға болады. Қазақстандағы халық санының азаюы барлық ұлт өкілдерінде байқалды, бірақ жергілікті тұрғындардың арасында оның әсері айқын болды.

В. Михайловтың 2013 жылы жарық көрген «Ғаламат жұт шежіресі» еңбегін қарайтын болсақ, Қазақстанда ашаршылық 1931 жылдың желтоқсан айынан басталғанын бірқатар құжаттар арқылы дәлелдегенін көреміз. Мәселен, 1932 жылғы ақпанда Үштөбеден жіберілген жеделхатта: «Балқаштың жанындағы барлық аулдарды аштық жайлады. Осы аудандағы алты әкімшілік ауылда 4417 шаруашылық болған, соның 2260-ы ғана қалды, олардың 63%-s аштыққа ұшырады. Аштық 1931 жылдың желтоқсан айының алғашқы күндерінде етек алды. Анық емес мәліметтер бойынша, кем дегенде 600 адам қайтыс болды» делінген. Сондай-ақ, 1932 жылғы 1 ақпандағы Павлодардан саяси жер аударылғандар тобының КСРО ОСК Президиумына берген мәлімдемесінде былай делінген: «Шамамен бір жарым ай ішінде Павлодарға әр түрлі аудандардан аш, ісінген және жырттық-жамау киген адамадар, негізінен қазақтар ағылып келді. Қала оларға толып кетті». Дәлірек айтқанда, ашыққан адамдар Павлодарға 1931 жылдың желтоқсан айының ортасында келе бастады, яғни аштық 1931 жылдың қараша-желтоқсан айларында немесе одан да ертерек, күздің басында басталды. Көктемде ашаршылық Солтүстік Қазақстанда да басталды. Петропавл обкомы 1932 жылдың сәуір айының

соңында: «Солтүстік Қазақстан облысының 12 ауданында 1932 жылдың 17 сәуіріне қарай аштықтан 246 өлім және ісінудің 133 фактісі тіркелген», - деп хабарлады. Бұл хабарламалар Қазақстан бойынша ашаршылық шеруінің көрінісін қалпына келтіруге көмектеседі. 1931 жылдың көктемінде ашаршылық бұрынғы Орал, Қостанай және Ақтөбе округтерінің 33 ауданында таралып, 1931 жылдың қысына қарай жаппай қырылуға әкеліп соқты. 1931 жылдың қазан-қараша айларында Шығыс Қазақстанда қатты өлім-жітім ашаршылық басталды [20, 168-170].

Жоғарыда аталған тарихшылар мәселені талдау үшін әр түрлі көзқарастар мен әдістер қолданған. Бұл әдістер аштықтың күрделі адамдық дағдарыс екенін көрсетеді. Оны зерттеу үшін әлеуметтік, саяси, экономикалық және экологиялық тарихты қамтитын әр түрлі әдістерді қолдану қажет, сонда ғана оның қазіргі анықтамасын белгілеуге болады.

Нәтижелер. 1929-1930 жылдары Қазақстан жерінде ұжымдастырудың бастапқы кезеңі жүзеге асырыла бастады. Республиканың кейбір қазақ аймақтарында белсенділер көшпелі халықты бір мезгілде ұжымдастыру және отырықшылыққа ауыстыруды мақсат тұтқан «Жаппай ұжымдастыру арқылы отырықшыландыру» бағдарламасын іске асыруға кірісті..

Н.Пианчолонның зерттеуі бойынша, 1930 жылдың жазында Саяси Бюро Кеңес астанасы және сталиндік тұтыну иерархиясының басында орналасқан ірі ресейлік индустриялық орталықтар үшін Қазақстан негізгі ет жеткізуші болуға тиіс деп шешті. Бұл шешім 1930 жылдың жазының соңынан 1932 жылдың жазына дейінгі кезеңде Қазақстаннан мал мен ет өнімдерін жаппай реквизициялауға әкелді. Қазақстанды еттің стратегиялық қорын жеткізуші ретінде пайдалану ұжымдастырудан және жыл сайынғы (1928 жылдан бастап) астық пен ет дайындаудан туындаған ашаршылық 1930 жылы кейбір облыстарға әсер етіп, 1931 жылға қарай бүкіл Қазақстанды қамтып, қазақ халқының үштен бір бөлігі қаза тапқан нағыз апатқа айналуының негізгі себебі болды. Басқаша айтқанда, 1930 жылы Кремль қабылдаған ет және мал өнімдерінің үлкен көлемі, Қазақстандағы дағдарыс бұрын-соңды болмаған деңгейге жетіп, аштыққа айналған негізгі фактор болды.

Осылайша, Сталиндік басшылықтың ашаршылық кезінде Қазақстаннан мал мен астық дайындаудың нәліктен осындай жоғары нормаларын тағайындау туралы шешім қабылдағанын келесідей төрт шарт бойынша түсіндіреді. Біріншіден, бұл жаппай шаруалар қоныс аударғаннан кейін Қазақстандағы астық шаруашылығы мен мал шаруашылығы арасындағы өзара байланысты түсінудің жеткіліксіздігі, сонымен бірге астық өндіруші және тұтынушы туралы ұғымның жеткіліксіздігі болды. Екіншіден, Қазақстанның өндірістік мүмкіндіктерін шынайылықпен бағаламау. Үшіншіден, жоспарланған отырықшылыққа көшу-мен байланысты мал шаруашылығы секторының дағдарысын күту маңызды рөл атқарды [21;108-112 бб.].

1930 жылдың қысына қарай Қазақстанда аштық басталып, бұл жағдай Кеңес Одағының басқа аймақтарына қарағанда бір жыл ерте орын алды. Республиканың солтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы орыс және украин шаруалары аштықтан зардап шеккенімен, көшпелі қазақтар ең ауыр зардапты сезінді. Аман қалу үшін көшпелілер өздерінің малдарын сойып, республикадан қашуға мәжбүр болды. Аштықтың ең ауыр кезеңі 1931-1933 жылдары болды, осы уақытта 1,1 миллионнан астам адам елден қоныс аударды, олардың басым бөлігі қазақтар еді. Шығыс Қазақстан тұрғындарының көпшілігі көрші Қытайдың Шыңжаң провинциясына көшіп кетті. Бұл қасірет Қазақстан халқының саны мен мәдениетіне ауыр соққы болды [21, 80-116 бб.].

Халықтың Қытайға қоныс аударуының бір себептерін мына бір мұрағат құжатынан көруге болады. Тарбағатай ауданына БКП (б) Казрайком комиссиясының жергілікті халықтың Қытайға қоныс аударуын тексеру жөніндегі баяндамасында колхозшы халықтың 1930-шы жылдың қазан айынан бастап маусымға дейін айлық алмағандарын, оларда азық-түліктің басқа да тұрмыстық заттардың жоқтығын баяндаған. Тіпті сойып жеуге малдары жоқ, барлығын өкіметке тапсырып отырған. Сондай-ақ қоныс аудару бай-кулактарының тарапынан арнайы дайындықпен жүргізілетіні анықталған. «Колхозшы Мухамедияровтың 6 ауылдық жиналыста сөйлеген сөзінен: шай жоқ, нан, тұрмыстық заттар жоқ. Былтырғы жылы екі қап нан жинап мемлекет қазынасын өткіздім. Отбасымда 5 адам. Бір сиырым бар, егер өкімет көмек берсе осында қаламыз, бермесе Қытайға кетеміз» делінген [22; 25-41 бб.]. Халық ашаршылық пен қуғын-сүргіннен құтылу үшін көршілес республикаларға асығыс кетті. Көпшілігі Қытайдың Шыңжаң аймағына кіруге тырысты. Зерттеушілердің деректері бойынша, 1928-1933 жылдар аралығында бес жыл ішінде шамамен 200 000 адам шекарадан өтіп, Қытайға қашып кетті. Көбіне балалар ата-аналары мен туыс-тарынан ауырып қалуына немесе өліп қалуына байланысты айырылған болса, кей жағдайларда оларды ата-аналар тастап кеткен.

Тарихшы Талас Омарбековтің айтуынша, ол Кеңес дәуіріндегі 1930-жылдардағы архив құжаттарына алғашқылардың бірі болып қол жеткізіп, ашаршылық салдарынан 2,3 миллион қазақтың қайтыс болғанын анықтаған. 1994 жылы Талас Омарбеков Қазақстанда меншік құқығынан айыру және

мәжбүрлеп ұжым-дастыру тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады, онда қазақ малшыларының ашаршылықтан зардап шегу және қоныс аудару мәселелерін жан-жақты зерттеді [4, 30 б.].

1929 жылы Сталин алғашқы бесжылдықты және ұжымдастыруды жариялай отырып, ол Қазақстанда ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығының негізін қалауды көздеді. Яғни, сол арқылы елдің басқа бөліктерін азы-түлікпен қамтамасыз ету көзделді. Ұжымдастыру басталардан бір жыл бұрын Кеңес өкіметі Қазақстанда жергілікті байлардан малды жаппай реквизициялауды жүргізді, осылайша әр түрлі ру басшыларының өз халқына ықпалын төмендетуге ұмтылған болатын.

1930 жылдың басында «бай-кулак» деп есептелетін 3 мыңнан астам шаруашылық жойылып, адамдардың бір бөлігі атылды немесе 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге абақтыға жабылды. Осындай төтенше шаралардың барлығы елдегі азық-түлік дағдарысына алып келді, бұл жағдай жыл сайын күшейе түсті. Бірінші бесжылдық ішінде (1928-1932 жж.) Қазақстанның тауарлық астықтың жалпыодақтық өндірісіндегі үлес салмағы 9 дан 3 пайызға дейін азайды. Жалпы жиын-терім 1,5 есе қысқарды, өнімділік 9,2 ц/га-дан 4,3-ке дейін төмендеді. Қазақстанның жекелеген аудандарында 1931 жылғы өнім аз болғаны соншалық, тұқымдық шығынды да ақтай алмады. Мал шаруашылығында да осындай дағдарыс байқалды. 1932 жылы ірі қара мал басының саны 1928 жылмен салыстырғанда 7 есе, қой 14 есе азайды. Сонымен қатар, 1928 және 1929 жылдары ауа-райы қолайсыз болды, бұл көптеген дақылдардың қурап кетуіне әкелді.

Сара Камерон өзінің «Голодная степь» еңбегінде көрсеткендей, Қазақстанда ұжымдастыру жоспары бойынша қазақтарды «отырықшыландыру» бірнеше кезеңнен тұрады деп болжанған болатын. Ең бірінші қандай да бір ауылшаруашылық өнімін өндіріп жатқан қазақтар, сондан кейін 1930 жылы жоспар бойынша 84 мың 340 шаруашылық колхоздарға, ал соңынан «Жаппай ұжымдастыру жоспарына» сәйкес қалыс қалған шаруашылықтардың барлығы кіреді деп ұсынылған. Алайда, Мәскеу жоспарды асығыс әзірлеген, сондықтан «отырықшылықты» жүзеге асыру бойынша арнайы құрылған құрылым басқаларына қарағанда жоспарды тезірек орындауға тырысып, барлығын жаппай колхоздандыра бастады. 1930 жылдың 7 наурызына қарай шенеуніктер «отырықшылық» жоспарының 150%-ға асыра орындалуы туралы есеп береді. Онымен қоймай, Республикада колхоздарды ең аз деген инфрақұрылыммен қамта-масыз ететін қаражаты жоқ екені белгілі болды. Бұл мәселенің барлығы қазақтардың әп-сәтте кедей-ленуіне әкеліп соқты. Бірінші кезекте, астықты тапсыру бойынша міндеттемелерді орындай алмаған қазақтар, астыққа малын ең төмен бағамен ауыстыруға мәжбүр болды. «Қошқарды 15 пұт нанға, сиырды 1,5 пұтқа, биені 2 пұтқа, түйені 3 пұтқа, ал жақсы жылқыны 4 пұт астыққа ауыстырды». Осылайша, аудандағы қазақ мал өсірушісі жергілікті органдардың бұйрығын орындау үшін соңғы сиырларын астыққа ауыстыруға мәжбүр болған еді [6; 232 б.].

Осыдан кейін қазақтар Ресейдің асқан тәбетіне қандай да бір қарсы тұруға тырысты ма? - деген сұрақ туындайтыны сөзсіз. Әрине, мұнда әр жерлерде көтерілістер, диверсиялар басталды, бірақ бұл радикалды наразылықтардың бірыңғай орталықтары болған жоқ. Біздің халықымыз осындай заңсыздықтарға қарсы шықты. 1928 жылы бас көтерулер басталды, ал 1931 жылы біздің бұрынғы Семей облысында болған көтерілістер түгелдей белгілі және зерттелді деу қиын еді. Біздегі көтерілістердің ішінде белгілілері, тарихқа кіргендері біршама ұйымдасу көріністері бар - Абыралы, Шыңғыстау және Шұбартау көтеріліс-тері. Біз білмейміз, көтерілістердің бүгінгі біздерге қандай әсер етуін. Қыруар адамның көздері жойылған бұл көтерілістердің бүге-шігесін әлі толық білмейміз. Осындай белгісіз көтерілістердің қатарына 1931 жылы тамыздың ортасында, бүгінгі Тарғыбатай ауданының Қызылкесік ауылдық округі жерінде болған Алақ көтерілісі жатады. Көтеріліске осы ауылға жақын орналасқан Аякөз, Жарма, Көкпекті аудандарының біраз тұрғындары да қатысқан. Осы көтеріліс кезінде ОГПУ-дің қызметкерлері, коммунистер және комсомолдар талқандалды. Ашынған халық ОГПУ қызметкерлері мен кейбір комотряд мүшелерін өлтірген. Бұл көтерілістің антиорыстық сипаты болған жоқ. Себебі, сол кездегі Қызылкесік ауылында бірнеше орыс жанұясы да тұрған [23; 27-30 б.].

2021 жылы шыққан А.Т. Абдуллинаның «Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық туралы куәгерлердің естеліктері: деректану мәселелері және күнделікті өмірдің көрінісі» атты мақаласында 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі қазақтардың өмірі туралы отбасылық оқиғалар мен естеліктер дереккөз ретінде ұсынылады. Мақалада Семейдегі және оның төңірегіндегі ашаршылық туралы Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген әртісі Әбдірахман Асімжановтың әсерлі баяндауы берілген. 17 жасында Семей құрылыс училищесінің студенті болған Асімжанов, өз ұстазы Шкиртовтан аштықтан құтқару мақсатында Ресейдің Рубцовск, Барнауыл, Бийск қалаларына, сондай-ақ Өзбекстанға, Түркменстанға және КСРО-дан тыс жерлерге - Қытайға, Иранға аттанған қазақтардың азық-түліктері мен малдарының тәркіленгені туралы естігенін айтады. Шкиртов Ертіс өзені бойындағы Жаңасемей қаласының көшелерінде ашыққан адамдардың тобын және өлген адамдардың мәйіттерін көргенін айтты. Бұл

қайғылы хабар қалада тұратын жас жігіттің жүрегін ауыртып, оны туған жеріне асықтырды. Ол училищеден берілетін өзі бөлінген аз-маз нан қорымен жолға шықты. “Алты бөлік нанға қоса, училищенің жолға беретін отыз сом көмегін алып, қаладан отыз шақырымдай қашықтағы Семейтауға бет түзеп жолға шықтым. Күн батқанша Иманбай қарттың бекетіне жету керек деген оймен тез-тез жүріп келемін. Қарасуға түсіп терлеп кеттім. Тер қатып ауырып қалмасам деймін. Айнала әппақ қармен жабылған, тіпті көк аспан да ақшылданып тұр. Қыбырлаған жан жоқ. Елсіз даладағы қар жамылған төбелер маған жақындық білдірмей, мүлгіп тұрған-дай. Бұлт бүркенген Семейтау биігі де алыстан менің қиындығымды сезгендей, ауыр ойға шомып тұрған-дай. Жол бойында қарға көмілген ақсақалды қарт пен жас жігітті көргенде, жүрегім дірілдеп, денеме мұздай су құйылғандай болды. Көзімнен аққан жас тамшыларын жеңіммен сүртіп, жүрегімді тыныштан-дыру үшін жанымда жүрген дұғаны оқып, бетімді сипадым. Олардың бастарындағы тымақтар қаракөсек руынан екенін білдіретін белгі болды. Қаладан алыстамай жатқанда, ол аш қазақ әйелі мен мейірімді орыс әйелі Нина Ивановнаны кездестірді. Орыс мас шаруасы оларды адам жегіштер деп күдіктеніп, ұрып-соғып жатқан еді, ол оларды құтқарып қалды. Нина Ивановна оған Семейтау тауының етегінде екі ұлы мен күйеуінің жоғалып кеткені туралы қайғылы әңгімесін айтып берді. Жігіттің туған ауылы бос, тыныш, әдеттегідей иттердің үріп жатқан дауысы да естілмейді. Барлық жерде өлімнің іздері. Үйге барар жолда Әбдірахман аштықтан қайтыс болған адамдардың жаңа денелерінің арасында әлі тірі бір сәбиді көрді, оның әлсіз дауысын естіді. Жігіт баланы қолына алып, нанды шайнап, баланың аузына салды, бірақ ол көп ұзамай дүниеден озды. Бұл 1930 жылдардағы кеңестік Қазақстандағы күнделікті өмірдің барлық ащы шындығы емес еді. Жігіттің туған ауылы бос, тыныш, әдеттегідей иттердің үріп жатқан дауысы да естілмейді. Барлық жерде өлімнің іздері. Үйге барар жолда Әбдірахман аштықтан қайтыс болған адамдардың жаңа денелерінің арасында әлі тірі бір сәбиді көрді, оның әлсіз дауысын естіді. Жігіт баланы қолына алып, нанды шайнап, баланың аузына салды, бірақ ол көп ұзамай дүниеден озды. Бұл 1930 жылдардағы кеңестік Қазақстандағы күнделікті өмірдің барлық ащы шындығы емес еді [24; 96 б.].

В. Михайловтың «Ғаламат жұт шежіресі» еңбегінде «Свободная Европа» радиосының қазақша қызметінің директоры Едіге Мағауин әкесінің естеліктерін келтіреді: «1952 жылдың жазында менің әкем, өзінің әкесінің 1932 жылы мұғалім сертификатын алғаннан кейін бірден ауылға сабақ беруге жіберілгендігін, бірақ ол бірде-бір оқушыны таба алмағанын, себебі барлық балалардың қайтыс болғандығы туралы біледі». Ол өзінің ата-әжелеріне төлем ретінде берілген жарты қап бидайдың арқасында туыс-тарының қалай аман қалғанын білді; олардың теміржол бекеттерінің жанында адам мәйіттерін жеп жатқан адамдарды көргендерін, аштық аяқталғаннан кейін туған ауылдарына оралып, ондағы алғаш болған 70-отбасынан тірі қалған 13 отбасымен кездескені және үлкен атасының өзен жағасында шашылып жатқан адам сүйектерін бір үйіндіге жинағандығы туралы айтады [20; 145-146 бб.].

1930-1934 жылдары Қазақстан халқының кем дегенде төрттен бір бөлігі қайтыс болды. Жаппай өлім ауылдардан барлық жайылымдылық қорлар алынып, көшпенділердің малдары тартып алынған кезде басталды. Барлық жерде кедейліктің көрінісі болды, ол теміржол станцияларының бойындағы ашыққан балалар, жол бойындағы көмілмей жатқан мәйіттер, бір үзім нан үшін болған қанды төбелестер, қираған отбасылар, каннибализм [25; 13 б.].

Ауыл шаруашылығындағы соңғы апат 1932 жылы болды. Астықтың ақырғы қорлары таусыла бастады, егін өткен жылға қарағанда нашар болып шықты, алайда соған қарамастан большевиктер аудандардан нан мен малдарды алуды жалғастырды. Барлық аудандардағы адамдар аштық қаупінен қаша бастады. Орталық Қазақстанның далалық аймақтары мүлдем дерлік құлдырап кетті. 1932 жылдың желтоқсан айында Жаңаарқа ауданынан халықтың жартысынан көбі қашып кетті. Торғай ауданында 5 мыңнан астам отбасы әлі де болса тұрып жатты. Ал, Шұбартау ауданының 1933 жылдың қаңтар айындағы баяндамасында: «соңғы мәліметтер бойынша ауданда шамамен саны 7000 адам болатын 1500 шаруашылық қалды. Шұбартау ауданының тұрғындары қайда қашқанын ешкі айта алмады» - делінген [20; 336 б.].

Аштық қасіретінен және оның салдарынан ешкім құтыла алмады. Ашыққан адамдар шөптер мен басқа да өсімдіктерді жей бастады. Олар иттерді, мысықтарды, құстарды, тышқандарды және ауылдан ұстап алуға болатын барлық жәндіктерді азық қылды. Арам өлген сиырлар мен жылқыларды асып жеді. Қабірлерден жерленген өліктер қазып алынып, желінді. Бірақ бұл әдістер ашыққан адамдарға көпке жетпеді. Сондықтан, оларға туған жерлерін тастап қашудан басқа амал қалмады. Адамдар неғұрлым ірі мекендерге, теміржол станцияларына, совхоздарға және үлкен құрылыстарға қарай бет алды. өйткені, көпшілік кезде мұқтаж адамдарға қандай да бір азық-түлік келіп түссе де, көлік мүмкіндіктерінің болмауына байланысты ол шетте жатқан ауылдарға жете алмады [20; 157-159 бб.]. 1930–1932 жылдарда Семейде «Қызыл Дала», «Социалды Шығыс» газеттерінің редакцияларында қызмет істеген Сәду

Машақов сол кездегі аянышты жағдайды еске алып: Осы қайғылы 30-шы жылдарда қала көшелерінде, Абыралы, Абай, Шұбартау, Қызылтаң ауылдарына баратын жолдарда аштан қырылған адамдарды өз көзіммен көрдім. Ашаршылықтың аяусыз азуына ұшыраған қазақ ауылындағы шаруалар өмір сүру үмітімен қалаға қарай жолға шықты. Аштықтан әлсіреген, дені құрғаған адамдар жаяу жүріп, қалаға жетуге тырысты. Жол бойында жүздеген жанның қаза тапқанын тірі жеткендер ауыр жүрекпен айтатын еді. Қалаға келген аштардың көшеде дем алмай, жан тапсырып жатқандарын өз көзімізбен көрдік. 1931 жылдың күзінде даладан қалаға ағылып келген аш, арықтар Семей қаласының көшелерін толтырды. Қаланың шет жағындағы Училищная көшесінде орналасқан “19 февраль” атындағы бастауыш орыс мектебінде аш-арықтарға баспана берілді. Қызыл кірпіштен салынған екі қабатты мектеп үйін ауылдан келген жандарға жатақ етіп бергенімен, олардың көбісі аштықтан әлсіреп, күшсізденіп қалған еді. Кейбіреулері қалаға жеткен соң, тамақ іше алмай, дем ала алмай, өмірден озды. Осы аш адамдарға қала орталығынан ыстық тамақ әкеліп, таратып тұрды. Түс кезінде үлкен кастрюльге толтырылған кеспе сорпа әкелінді. Әр адамға бір-екі кесе сорпа мен бір тілім қара нан берілді. Тамақ келген кезде бәрі аулаға шығып, ретке тұрып, кезекке тұрды. Олардың қолдарында консерві банкасы, шыны банкалар, ағаш ыдыстар болатын. Шорбаны осы ыдыстарға құйып, бір тілім қара нанмен бірге таратылды. Олардың тәулігіне ішетін тамақтары осы ғана болатын» [26; 14-16 бб.].

1930 жылдардағы ашаршылықтан бері 90-жылдан астам уақыт өтсе де ұрпақтар ойынан әлі күнге ұмыт болмауында айтарлықтай себептер де жоқ емес сияқты. Бұл жылдар қазақ халқының басына төнген қасырет бұлты артына айықпастай із тастады. Қазақ халқының үштен бірі, сол жылдары ашаршылықтан қырылып қалды. Кейбіреулері босқынға ұшырап, басқа елдерге, басқа құрылықтарға жан сауғалап, туған жерлерінен ауып кетті. Архив құжаттарынан табылған мәліметтерде, Камышенка ауданының Алексеевка ауылына 200 дей бай-кулак отбасы орналастырылған екен, бұл отбасылардың жағдайлары өте ауыр болған. Совхоз басшылары кулактар отбасыларын тұрғын үймен, азық-түлікпен қамтамасыз етпейді. Олар жергөзделерді паналап, антисанитариялық жағдайда, аштықта өмір сүрген. Осыған байланысты қашуға әрекеттер жасалған. Павлодар облысының бай-кулактар ауылында аштықтан 30 адам қайтыс болған. Олардың жағдайын жақсартуға жергілікті басшылық ешқандай шаралар атқармаған екен [27; 152 б.].

Тарих деректерінен байқағанымыздай, 1930 жылдан 1933 жылға дейінгі кезең Кеңес Қазақстанында, сол кезде Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы деп аталған, елестету мүмкін емес қайғылы кезең болды. Ашаршылық адамдардың өмірін және отбасыларын жойып, ауыр зардаптарға әкелді. Ашаршылықтан зардап шеккен Қазақстанның миллиондаған тұрғыны өмір сүру үмітімен көршілес Кеңес Одағының аумақтарына (Қырғызстан, Өзбекстан, Еділ бойы және Батыс Сібір) және Қытайдың батысындағы Шыңжаң аймағына қашуға мәжбүр болды. Бұл бұрын-соңды болмаған, халықтың көші-қоны туралы ауқымды дағдарыс тудырды. Кейбіреулері ешқашан туған жеріне қайта оралмады. Сондықтан бүгінгі күні Шыңжаңда, Ресейде, Өзбекстанда және Қырғызстанда көптеген қазақтар өмір сүруде, олар ашаршылықтан қашқан қазақтардың ұрпақтары.

Қорытынды. 1930 жылдардағы Шығыс Қазақстандағы ашаршылық аймақ тарихындағы қайғылы тарау болып қала береді. Аштықтың осы заманауи тұжырымдамалық талдауында бірнеше негізгі қорытынды жасауға болады. Ұлы апаттың себептері көп қырлы болды. Аштық құрғақшылық пен егіннің жетіспеушілігі сияқты табиғи факторлардан туындап қана қоймай, сонымен бірге саяси шешімдер мен ұжымдастыру саясатымен тығыз байланысты болды. Үкіметтің ауыл шаруашылығын жедел индустрияландыру мен ұжымдастыруға бағытталуы, астықты мәжбүрлеп сатып алумен қатар, азық-түлік тапшылығын күшейтті. Көптеген адамдар аштықтан және аурудан қайтыс болды, ал тірі қалғандар физикалық және психологиялық жарақат алды. Отбасылар бөлініп, қауымдастықтар біржола өзгерді. Көптеген жылдар бойы Кеңес үкіметі аштықтың бар екенін жоққа шығарды және ол туралы ақпаратты жасырды.

Ашаршылық - бұл бір отбасының немесе бір ауылдың ғана емес, сол кездегі бүкіл халықтың басына түскен ауыр қайғы. Осы тұрғыдан алғанда, ашаршылық тақырыбын зерттеудің маңызы өте зор. Қазіргі отандық тарихнамада аталған тақырып жан-жақты зерттеле бастағанымен, қазақ жеріндегі ұлы апаттың әлі де ашылмаған сырлары көп. Осы бағыттағы мәселелер мемлекет деңгейінде талқыланып, тиісті зерттеулер жүргізілуде. Тек тарих дереккөздерге жүгіну тарихшыларға қолданылған әдіснама және фактілер бойынша дұрыс қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл проблема әлі де толық ашылмаған және өзіне тән күрделіліктері бар. Осы тақырыпқа байланысты қазіргі кезде жарияланып жатқан еңбектердің негізінде жан-жақты ғылыми зерттеулер жүргізуіміз керек.

Әлемдік тарихтағы ең ұлы трагедиялардың бірі «Ұлы апат» – Кеңес империясындағы қазақтардың геноцидін қазақстандық тарихшылар Тәуелсіздік дәуірінде жан-жақты зерттеп, әлемдік тарих ғылымында кеңінен жария етуге тиіс. Қазақстандық тарих ғылымына жаңа екпін қоятын кез келді. Жиналған мәселелер мен сұрақтар өз зерттеушілерін және байыпты талдауды күтуде.

Осылайша, тақырыпты зерттей келе байқағанымыз, ашаршылық ең алдымен халықтың ең қорғансыз және осал тобы – балалар мен халықтың даналығы мен өмірлік тәжірибесінің қайнар көзі болған қарттарды ең көп қырғынға ұшыратты. Қазақстандағы ашаршылықтың аз зерттелген жақтарының бірі – қаза болғандардың нақты саны. Әр түрлі ғалымдар аштық кезіндегі өлім-жітімнің ауқымы туралы әртүрлі мәліметтер келтіреді. Адам шығыны тұрғысынан Қазақстандағы ашаршылық сталинизмнің ең ауыр қылмыстарының бірі болды.

Кеңестік тоталитарлық саясаттың салдарын бүгінде тарихшылар, саясаттанушылар зерттеу үстінде. Бұл тарихтың осындай қайғылы беттері болашақта қайталанбауы үшін және ол туралы біздің жастарымыз біліп, есте сақтауы үшін қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfaulaanbaatar/press/news/details/142657?lang=kk&ysclid=lwkd22j0e984028358>
2. Әбілқожин Ж., Алдажуманов Қ. *Этноцид // Егеменді Қазақстан*. - 1992. - 30 мамыр. - 24 б.
3. Әкімбаев С. *Казахи между революцией и голодом*. – Алматы: Институт Азиатских исследований, 2021. - 584 с.
4. Омарбеков Т.О. *Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағлымы: т.ғ.д. ... дисс. авторефераты*. - Алматы, 1994. - 30 б.
5. Омарбеков Т. *Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.) Хрестоматия*. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. -204 с.
6. Камерон С. *Голодная степь: голод, насилие и строительство Советского Казахстана*. - Москва, 2020. - 360 с.
7. Киндлер Р. *Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / пер. с нем. Л.Ю. Пантиной*. - М.: РОССПЭ, 2017. - 382 с.
8. *Из истории величайшей трагедии казахского народа 1932-1933 гг. Сборник*. - Семипалатинск, 2005. – 268 с.
9. Абай облысы Мемлекеттік архиві (АОМА). 578 қор. 1 тізім. 17 іс. 90 п.
10. Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva и др. *The historical memory on modernization of the Kazakh aul in soviet narratives // Опцион, Аһо 36, No.91 (2020): 426-441. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2s2.085085044294&origin=inward&txGid=874eb17e7bae786420043cbf064383ba>*
11. Асылбеков М.Х. *Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года I т.* - Алматы, 2009. - 387 с.
12. Ашаршылық. 1932–1934 Деректі хроника. Құжаттар жинағы = Голод. 1932 – 1934. Документальная хроника. Сборник документов. Т. 3 / құраст. Б. Әбдіғалиұлы Б. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. –1032 б.
13. Татимов М. *Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: Наука, 1989. – 125 с.*
14. Алдекен А.С. *1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы нәубет / Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблем (к 80-летию трагедии): Сборник материалов международной научно-методической конференции*. - Астана, 2014. – 236 стр.
15. Зулкашева А.С. *Трагедия казахского аула 1928-1934: сб. док. Т. 2: 1929 - январь 1932 / [сост. А.С. Зулкашева [и др.]. – Алматы: Раритет, 2018. - 744 с.*
16. Жиромская, В. Б. *Демографическая история России в 1930-е годы: взгляд в неизвестное*. Москва, РОССПЭН, 2001. - 280 с.
17. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚРОМА). 30 қор. 7 тізбе. 80 іс. 137 п.
18. Сактаганова З. *Голод в Казахской степи и последствия «Великого Джугта» 1931-1933 гг. в Центральном Казахстане: к историографии проблемы. // <https://e-history.kz/ru/library/show/24094>*
19. Смагулова С.О. *XX ғ. 30 жж. Шығыс Қазақстандағы аштық: демографиялық зардаптары // Үлкен Алтай әлемі. – 2018. - № 4(1). - 177-185б. <https://nitsaltaytanus.wixsite.com/altaijournal/smagulova>*
20. Михайлов В. *Ғаламат жұт шежіресі*. – Алматы: Мектеп, 2013. – 296 б.
21. Пианчола Н. *Сталинская «иерархия потребления» и великий голод 1931-1933 гг. в Казахстане. - Ab Imperio. - 2/2018 - стр. 80-116*
22. ҚРОМА. 30 қор. 9 тізбе. 21 іс. 25-41 пп.
23. Каримов М.К. *Шығыс Қазақстанда 1931 жылы болған беймәлім Алақ көтерілісі. / «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін: себептері және салдары» тақырыбындағы*

республикалық ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағы – Семей қаласы, 2021. - 27-30 бб.

24. Абдуллина А.Т. Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық туралы куәгерлердің естеліктері: деректану мәселелері және күнделікті өмірдің көрінісі». // Отан тарихы. - 2021. - №3 (95). - 93-99 бб.

25. АОМА. 15 қор. 4 тізбе, 110 іс. 13 п.

26. Әбдіғалиұлы Б. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника : куәгерлер естеліктері, ашаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021.- 604 б.

27. ҚРОМА. 30 қор. 7 тізбе. 80 іс. 152 п.

References:

1. Tokaev K.K. Tәuelsizdik barinen kymbat [Independence is the most expensive thing]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfaulaanbaatar/press/news/details/142657?lang=kk&ysclid=lwkd22j0e984028358>
2. Abilkozhin Zh., Aldazhymanov K. Jetnocid. [Ethnocide] // Egemendi Kazakctan. - 1992. - 30 мамыр. - 24 б.
3. Akimbekov S. Kazahi mezhdur revoljuciej i golodom. [Kazakhs between revolution and famine] – Almaty: Institut Aziatskih issledovanij, 2021. - 584 s.
4. Omarbekov T.O. Kazak sharyalaryn zheke menshik kozhalyktarynan ajyry zhane uzhyndactyry: tarihy men taglymy [Separate and collectivize Kazakh sharyas from privately owned farms: history and education]: t.g.d. ... diss. avtoreferaty. - Almaty, 1994. - 30 b.
5. Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg). [Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930-1933)]. Hrestomatija. – Almaty: «Қазақ университеті», 2011. - 204 s.
6. Kameron S. Golodnaja step': golod, nacilie i ctroitel'ctvo Sovetskogo Kazahctana. [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Construction of Soviet Kazakhstan] - Moskva, 2020. - 360 s.
7. Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan] / per. s nem. L.Ju. Pantinoj. - M.: ROSSPJeN, 2017. - 382 s.
8. Iz ictorii velichajshej tragedii kazahckogo naroda 1932-1933 gg. [From the history of the greatest tragedy of the Kazakh people in 1932-1933.] Sbornik. - Semipalatinsk, 2005. – 268 s.
9. Abaj oblysy Memlekettik arhivi [The State Archive of the Abai region (SAAR)]. 578 қор. 1 тизим. 17 іс. 90 p.
10. Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva u др. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in soviet narratives // Opcion, Año 36, No.91 (2020): 426-441. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2s2.085085044294&origin=inward&txGid=874eb17e7bae786420043cbf064383ba>
11. Asylbekov M.H. Naselenie Kazahstana po Vsesojuznoj perepisi naselenija 1939 goda. I t. [The population of Kazakhstan according to the All-Union census of 1939] - Almaty, 2009. - 387 s.
12. Asharshylyk. 1932 - 1934. Derekti hronika. Kuzhattar zhinagy = Golod.1932 - 1934. Dokumental'naja hronika. [Hunger.1932 - 1934. Documentary chronicle] Sbornik dokumentov. T. 3 / kurast. B. Abdigaliuly B. – Nur-Sultan: Foliant, 2021. – 1032 b.
13. Tatimov M. Social'naja obuslovlennost' demograficheskikh processov. [Social conditionality of demographic processes] - Alma-Ata: Nauka, 1989. - 125 s.
14. Aldeken A.S. 1931-1933 zhyldardagy Kazakstandagy naubet [The disaster of 1931-1933 in Kazakhstan] / Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniju problem (k 80-letiju tragedii): Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnometodicheskoy konferencii. - Astana, 2014. – 236 str.
15. Zulkasheva A.S. Tragedija kazahskogo aula 1928-1934 [Tragedy of the Kazakh aul 1928- 1934]: sb. dok. T. 2: 1929 - janvar' 1932 / [sost. A. S. Zulkasheva [i dr.]. – Almaty: Raritet, 2018. - 744 s. 1
16. Zhiromskaja V. B. Demograficheskaja istorija Rossii v 1930-e gody: vzgljad v neizvestnoe. [Demographic History of Russia in the 1930s: a look into the Unknown] - Moskva, ROSSPJeN, 2001. - 280 s.
17. Kazakstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik arihivi (KROMA). [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK)]. 30 қор. 7 тизбе. 80 іс. 137 p.
18. Caktaganova Z. Golod v Kazahckoj ctepi i pocledctvija «Velikogo Dzhyta» 1931-1933 gg. v Central'nom Kazahctane: k ictoriografii problemy. [Famine in the Kazakh Steppe and the consequences of the

"Great Jute" of 1931-1933 in Central Kazakhstan: towards the historiography of the problem] // <https://e-history.kz/ru/library/show/24094>

19. Cmagylova C.O. XX g. 30 zhzh. Shygyc Kazakctandagy ashtyk: demografijalyk zardaptary [The famine in the Eastern Kazakhstan in 1930s: the demographic consequences] // *Ulken Altaj alemi*. – 2018. - № 4(1). - 177-185 b. <https://nitsaltaytanus.wixsite.com/altajjournal/smagulova>

20. Mihajlov V. Galamat zhut shezhiresi. [The Chronicle of the Great Jute] – Almaty: Mektep, 2013. – 296 b.

21. Pianchola N. Stalinskaja «ierarhija potreblenija» i velikij golod 1931-1933 gg. v Kazahstane. [Stalin's "hierarchy of consumption" and the Great Famine of 1931-1933 in Kazakhstan] - *Ab Imperio*. - 2/2018 - str. 80-116

22. KROMA [CSARK]. 30 қор. 9 тизбе. 21 is. 25-41 pp.

23. Karimov M.K. Shygys Kazakstanda 1931 zhyly bolgan bejmalim Alak koterilisi. [Unknown Alak uprising in East Kazakhstan in 1931] / «XX gasyrdyn 20-30 zhyldaryndagy sajasi қugyn-surgin: sebepteri zhane saldary» takyrybyndagy respublikalyk gylimi-praktikalyk konferencijasynyn bajandamalar zhinagy. – *Semej kalasy*, 2021. - 27-30 bb.

24. Abdyllina A.T. Kazakctandagy 1930 zhyldardagy asharsylyk tyraly kyagerlerdin ectelikteri: derektany maceleleri zhane kundelikti omirdin korinici». [Eyewitness memories of the famine of the 1930s in Kazakhstan: questions of source studies and reflection of everyday life] // *Otan tarihy*. - 2021. - №3 (95). - 93-99 bb.

25. AOMA [SAAR]. 15 қор. 4 тизбе. 110 ic. 13 p.

26. Abdigaliuly B. Asharsylyk. Golod. 1928–1934. Dokumental'naja hronika: kuagerler estelikteri, asharsylyk turaly zhazylgan kitap-zhinaktar materialdary, korkem adebiet uzindileri [Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle] - Nur-Sultan: Foliant, 2021. - 604 b.

27. KROMA [CSARK]. 30 қор. 7 тизбе. 80 is. 152 p.